

תקציר

במהלך מחציתה השנייה של המאה העשרים עזבו רוב יהודי ארצות ערב את ארצות מושבם. השיח הפופולארי והנרטיבים המחקריים הרווחים נטו לייחס את נסיבות ההגירה ההמונית ללאומיות הגואה באזור ולמתחים פוליטיים בין יהודים ומוסלמים. בהתאם לכך, חוקרים רבים קבעו כי זהויותיהם האתניות והלאומיות, הסטטיות והנוקשות של המהגרים (כגון ציונים, לא-ציונים, פרו-אירופים, בעלי נטייה ללאומיות ערבית או מזרחים) היו גורם מרכזי שעיצב את אופי הגירתם ודפוסי השתלבותם. כפועל יוצא מכך, הותירו הנרטיבים בעלי הגוון הפוליטי מקום זניח בלבד לבחינת שינויים חברתיים ולבחינת אופיין הדינאמי של זהויות לאומיות ואתניות במסגרת תהליך ההגירה וההשתלבות. יתרה מזאת, הנרטיבים הרווחים התמקדו ביתר שאת בעלייה לישראל לאחר עצמאותה (1948), תוך שהם דוחקים אל שולי הדיון תופעות הגירה מוקדמות ומקבילות בקרב יהודי ארצות ערב והאסלאם.

עבודה זו מערערת על כמה מושגי יסוד שטרם נס ליחס בשיח אודות הגירתם של יהודי ארצות ערב והאסלאם באמצע המאה העשרים. היא מציעה נרטיב חלופי שמותיר מקום רב יותר לבחינת אופיין הדינאמי והמתפתח של זהויות לאומיות ואתניות, ומתוך כך, גם לתפקידם של שחקנים יחידים במסגרת תהליך ההגירה ההיסטורי. לאורכה של העבודה, מושגי יסוד בעלי משמעויות דיכוטומיות נוקשות, כגון "עולים" אל מול "מהגרים", "ציונים" אל מול "לא-ציונים", "ישראלים" אל מול "מרוקאים", או "מסורתיים" אל מול "מודרניים", מתעצבים לנוכח מגעים חברתיים שונים ומשתנים. לפיכך, מושגים שכאלה לא משמשים כקטגוריות לניתוח האירועים אלא כחלק מן האירועים עצמם.

אני מתמקד בהגירתם ההמונית של יהודים מצפון מרוקו לוונצואלה וישראל, בין השנים 1860-2010. אני מציע כי: א) רשתות חברתיות ייצרו זהויות אתניות ולאומיות, שחשיבותן עלתה וירדה במהלך שגרת חייהם של המהגרים והמהגרים הפוטנציאליים, בשעה שאלו נעו במרחב והתרועעו עם אחרים; ו-ב) שבמרוצת הזמן, רשתות חברתיות דינאמיות שכאלה התפתחו לכדי יצירת תהליכי הגירה נרחבים, אשר הזינו את עצמם בקרב אוכלוסיות של יהודים מצפון מרוקו. בהתמקדותי בחקר ההגירה של אוכלוסיות אלו לוונצואלה, החל מאמצע המאה התשע-עשרה – לצד בחינת העלייה לישראל החל מאמצע המאה העשרים – אני מרחיב את מסגרת הזמן והמקום הרווחת בחקר הגירתם ההמונית של יהודי ארצות ערב והאסלאם; זו האחרונה התמקדה בדרך כלל בחקר העלייה באמצע המאה העשרים, בהיותה, לכאורה, אופציית ההגירה הייחודית היחידה שעמדה בפני יהודי ארצות ערב והאסלאם והתבססה על הרקע האתני-דתי שלהם.

הנרטיב המחודש שמציגה עבודה זו מתחיל בהבנת התפתחותן של זהויות אתניות (יהודיות-ספרדיות) מקומיות בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים. אני מראה כי אלו התפתחו לנוכח מגעים חברתיים עם לא יהודים, על רקע תהליכי הגירה מתגברים של גורמים קולוניאליים – בעיקר ספרדים – אל צפון מרוקו. לאחר מכן, אני מראה כיצד מושג ההגירה האתנית הוטמע בהדרגה בזהותם האתנית של יהודי צפון מרוקו כבר באמצע המאה התשע-עשרה, לנוכח הגירתם "בת מאה השנים" לאמריקה הלטינית. שם התפתחו במרוצת השנים קהילות

יהודיות-מרוקניות שהקלו על הגירת יהודי צפון מרוקו לסביבה הלא-יהודית החדשה, וקהילות אלו השפיעו חזרה, דרך רשתות אתניות, על החלטות הגירה בקרב הקהילות היהודיות בארץ המוצא.

בהמשך אני מתאר כיצד עצמאותן של ישראל (1948) ומרוקו (1956) הוסיפה מורכבות למערכת קבלת החלטות ההגירה הקיימת. אני בוחן כיצד התפתחו רשתות ציוניות בקרב ראשוני העולים, בשעה שאפשרויות הגירה נוספות עמדו בפניהם. לאחר מכן, אני מראה כיצד לאחר עצמאות מרוקו, רשתות אתניות דומות הפכו בהדרגה דווקא את ונצואלה (מכל יעדי ההגירה באמריקה ובאירופה) למוקד משיכה משמעותי עבור מהגרים יהודיים, חלקם אף פעילים ציונים שיכלו לבחור בעלייה. אני מסיים את חלקה זה של עבודתי בניתוח האופן שבו רשתות עולים שהתפתחו במהלך שנות השישים של המאה העשרים שינו את דפוסי קבלת החלטות ההגירה באזור. רשתות אלו השפיעו על עלייתם של רבים, שכעשור קודם לא נמשכו אל נתיבי עלייה אלה.

בחלקה האחרון של העבודה אני בוחן את התגבשותן של זהויות מרוקניות לאחר ההגירה, בשני מקרים. המקרה הראשון מתמקד בוונצואלה, שבה – בדומה לישראל – היוו היהודים את הקבוצה היחידה של מהגרים ממרוקו, בהיעדר אוכלוסייה מרוקנית שאינה יהודית במדינה. אני מראה כיצד בנסיבות שכאלה, גיבשו רשתות אתניות את זהותם המרוקנית של המהגרים באופן שהעצים בקרבם, בדיעבד, תחושות ניכור כלפי מדינת הלאום המרוקנית. כפי שאני טוען, הייתה זו תחושת ניכור תלוית הקשר חברתי-אתני. אני מסיים את העבודה עם המקרה השני, בתקופה שלאחר העלייה ההמונית בשנות השישים והשבעים, אשר בה קבוצת העולים ממרוקו הצפונית התפזרה בכשבעים ערים ויישובים ברחבי ישראל. אני חושף קולות אתניים (עדתיים) דינאמיים שחשיבותם עלתה וירדה בשגרת חייהם של העולים. יתרה מזאת, אני מראה כיצד אלו טיפחו בקרב העולים שאיפות ליצירת זהות צפון מרוקנית ייחודית ומובחנת, בעיקר אל מול התהוותה של זהות מרוקנית מזרחית בישראל החל משנות השמונים של המאה העשרים.

לפיכך, עבודה זו מציגה נרטיב היסטורי ארוך טווח ורחב מבחינה גיאוגרפית, לפיו תנועת בני אדם במרחב וזהותם האתנית והלאומית קשורות זו בזו ומפרות האחת את השנייה. מבעד לנקודת מבט זו, הגירתם ההמונית של יהודי צפון מרוקו אינה נראית כתולדה ישירה של זהותם האתנית או הלאומית, אלא כתוצר של מגעים חברתיים בסביבה משתנה. מתוך כך, אני מציע כי מקרה ההגירה של יהודי צפון מרוקו עשוי לתרום לפירוקם והגדרתם מחדש של מושגי יסוד בחקר ההיסטוריה של יהודי ארצות ערב והאסלאם, ובכלל זאת, בחקר סיפור הגירתם.

הקו המתודולוגי הוא פועל יוצא מגישתי כלפי התגבשותן של זהויות אתניות ותהליכי הגירה, ומן הניסיון לבחון את התפתחותם הדינאמית ואת השפעתן ההדדית לאורך זמן. הוא מבוסס על קריאה אתנו-היסטורית של המקורות: שילוב אינטרדיסציפלינרי בין היסטוריה שבעל פה, עבודה אתנוגרפית ועבודה ארכיונית. המקורות כוללים, בין השאר, ראיונות עומק, מאגרי מידע סטטיסטיים, תכני שמע ווידאו, וכן קטעי עיתונות, התכתבויות רשמיות ואישיות, אתרי אינטרנט ובלוגים.

מילות מפתח: רשתות, מבני-אמצע חברתיים, זהות אתניות, הגירה, עליה, ציונות, מזרחים, טנג'יר, תיטואן, וונצואלה, אמריקה הלטינית, מרוקו.